

Aynel Məşədiyeva
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
aynel.meshadiyeva@mail.ru
UOT 811.512.1

**Türk dillərində feili bağlamaların və feili sifətlərin
öyrənilməsinin nəzəri problemləri**

Açar sözlər: feili-bağlama, feili-sifət, öyrənilmə, türk dilləri, nəzəri problemlər

Ключевые слова: деепричастие, причастие, изучение, тюркские языки, теоретические проблемы

Keywords: gerund, participle, study, Turkic languages, theoretical issues

Türk dillərində və onların dialektlərində feili bağlama kateqoriyası çoxdan alimlərin tədqiqat obyektinə olmuşdur və özündə mühüm qrammatik kateqoriya kəsb edir. Türk dillərində feilin feili bağlama forması sistemi ümumi və fərqli əlamətləri ilə xarakterizə olunur.

Türk dillərində feili bağlama formalarının bu cür müqayisəli-tarixi aspektdə öyrənilməsi türkologiyanın aktual məsələlərindən biridir. Belə ki, müqayisəli-tarixi tədqiqat vasitəsilə feili bağlamaların fonetik, morfoloji və sintaktik əlamətlərinin tarixi inkişafı açılır, həmçinin onların təşəkkül tapmasının və formalaşmasının bəzi məsələləri araşdırılır. Feili bağlama kateqoriyası bir çox namizədlik və doktorluq dissertasiyalarının tədqiqat obyektinə olmuşdur: V.M.Askarova (1950), A.M.Xosrovi (1950), İ.P.Pavlov (1953), A.Tursunov (1958), Y.D.Canmavov (1965), H.H.Məmmədov (1967), M.M.Tekuyev (1973), A.Annarov (1979), V.H.Əliyev (1989), İ.A.Nevskaya (1990), İ.Syuya (1995), M.B.Əsgərov (2004), Y.Q.Erqin (2007), E.Məmmədova (2015), Ş.A.Musayevanı (2015) və başqalarını göstərmək olar.

Bundan əlavə, türk dillərinin feili bağlama formaları İ.A.Pavlov (1953, 1955, 1957), K.Mundi (1955), Q.F.Babuşkin (1959, 1964), İ.A.Andreyev (1964), A.M.Şerbak (1960), K.A.Xacılova (1970), A.A.Yuldaşev (1976-1977), M. İ. Çeremisina (1977,1999,2000,2001), Y.İ.Korkina (1983,1985), N.E.Hacıəhmədov (1984), İ.A.Nevskaya (1986), L.Yoxanson (1988), V.Əliyev (1989), Q.R.Abdullina (2009), A.V.Qatıpova (2009) L.M.Xasanova (2010), V.İ.Rassadin (2012), L.M.Ulmezova (2011),

V.Q.Kondratyev (1990), M.Uğurlu (1996,2000), M.Onar (1999,2007), B.Yücel (2000), A.Aktaş (2001), Q.Gülsevin (2002,2010), Y.Arıkoğlu (2004), A.Karadoğan (2004), N.Bayraktarın (2004) və başqalarının bir sıra elmi məqalələrində işıqlandırılmışdır.

V.Əliyevin Azərbaycan dilində feilin təsriflənməyən formalarının tədqiqinə həsr edilmiş doktorluq dissertasiyasını (V.H.Əliyev, Bakı, 1989) və onun “Azərbaycan dilində feili bağlama” (1989) adlı dərslər vəsaitini xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır. Həmin mənbələrdə Azərbaycan dilində feili bağlama formalarının ümum-nəzəri və spesifik xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilmişdir.

Məlumdur ki, feili sifət formaları bir sıra spesifik əlamətlərə malikdir və həmişə xüsusi şəkilçilərlə yaranır.

Türkoloji ədəbiyyatda bəzi tədqiqatçılar feili bağlama şəkilçilərini sözdüzəldici şəkilçilər adlandırırlar, başqaları isə formadüzəldici şəkilçilər hesab edirlər.

Y.D.Canmavov və İ.P.Pavlov feili bağlama şəkilçilərini formadüzəldici şəkilçilərə aid edirlər [8, s.2].

N.A.Baskakovun fikrincə: Feili bağlamalar xüsusi sözdüzəldici şəkilçilərin birləşməsi vasitəsilə yaranır [1, s.460].

Biz həmçinin bu nöqtəyi-nəzərlə razılaşıq və feili bağlama şəkilçilərini formadüzəldici şəkilçilərə, yəni sözün sintaktik işlənməsi ilə bağlı olmayan müxtəlif qrammatik formalar yaradan şəkilçilərə aid edirik.

Bir qayda olaraq, feili bağlamalara başqa hərəkəti aydınlaşdıran köməkçi hərəkət ifadə edən feilin dəyişməyən forması kimi baxılır. M.Askarova, A.M.Şerbak, N.P.Direnkova, İ.P.Pavlov, A.Tursunov və başqaları bu fikiri bölüşürlər. Türk dillərində feili bağlamaların təsviri dəyişməz forma kimi, bir sıra linqvistiklərin əsərlərində tənqidə məruz qalmışdır.

Bu cür fikir mülahizəsi, bizim nöqtəyi-nəzərimizlə, türk dillərində feili bağlamaların mahiyyət və mənasını tam açmır. Bu tərif müasir türk dillərində feili bağlamalara aid etmək olduqca müşkündür.

Türk dillərində feili bağlamalar tamamilə feilin dəyişməyən forması deyildir. Ayrı-ayrı türk dillərində bəzi feili bağlamaların şəxs və kəmiyyət şəkilçilərini qəbul etmələri faktlarının təzahür etməsi bizi bu nəticəyə gətirir.

Yakut dilində feili bağlamaların şəxs və kəmiyyət şəkilçilərini qəbul etməsi feili bağlamaların dəyişməsi barədə faktdır. Müasir yakut dilində doqquz feili bağlamadan yalnız *-bitınan* və *-bıçça* şəkilçili ikincili feili bağlamalar şəxs şəkilçiləri qəbul etmir. Bu cür hallara başqa müasir türk dillərində də rast gəlmək mümkündür: məsələn, qaraçay – balkar dilində *келгенлейинче* (*kelgenleyinçe*)- yalnız *sən bura gəlincə* [9, s.79];

özbək dilində *ёзғунимча* (*yoʻzqunimça*) *-hələ mən yazmayınca*; türkmən dilində *-qelyençem -mən gəlməyincə* [4, s. 414-417]; tula dilində *kelqijemçe – mən gəlməyincə*.

Qeyd edək ki, bir sıra türk dillərində feili bağlama formaları hal şəkilçilərini qəbul edirlər. Belə hallar başqırd, qumıq, tuva və başqa dillərdə müşahidə olunur. Məsələn, başqırd dilində kıytkastan –*ğas, -qas; -kas, -kəs, -gedərkən*; tuva dilində *-kelqəşte, -kelqəšten -gələrkən*; qumuq dilində *-aytqınçadan berli – sən danışandan bəri* və s. göstərmək olar.

Türkiyə türkcəsində *-(y) alı²* beri qoşması ilə işləyərəkən çıxışlıq halın şəkilçilərini qəbul edə bilər. Məsələn, *ben mektubunuzu alalı (dan) beri iki həftə oldu – Sizin məktubu alandan sonra iki həftə keçib*. A.N.Kononov qeyd edir ki, qədim osman mətnlərində *-(y) alı²* şəkilçili feili bağlamalar çıxışlıq halında *beri* qoşmasız işlənir [5, s. 481].

Bu hal XIV-XIX əsr Azərbaycan dilinin yazılı abidələrində də müşahidə olunur. Məsələn, XIV əsrin görkəmli Azərbaycan şairi Nəsiminin əsərlərində *-alı/-əli* şəkilçili feili bağlama forması çıxışlıq halın *-dan/-den* şəkilçiləri ilə işlənir. Misal üçün: *Saçların düşəlindən bədri-zülfün tabına; Ey latə tapici sənə eyb etməzəm nədən; düşəlindən – düşərək* [6, s. 16].

Türk dilinin Rizə dialektində *-arak/-erek* şəkilçili feili bağlamaların həm çıxışlıq, həm də yerlik halların şəkilçiləri ilə işlənməsi halları qeydə alınmışdır. Misallar: *“gelu, diyor, şimdi nerdeyse, diyerekten buni nasi duydisamiktat diyanamadi ...; Bindi, bi şey yaptı, bi marifet yaptı, kuşlar, bağladı attına ustine et kodi falan diyerekte... [12, s. 267]; Tek-tek basaraktan, bade süzerekden, ince dizerekten, gel yarim, gel aman; diyerekte-deyərək, süzerekten-süzərək* [11, s. 431].

Birincili feili bağlamaların hal şəkilçiləri ilə birləşməsi faktı türk dillərinin dialekt və şivələrində, həmçinin xalq-danışq dilində daha çox qeydə alınmışdır. Misallar: *Qızarıfdan yerə keçmərsən, hələ üzümə də baxırsan? – Qızarıb yerə keçmərsən, hələ üzümə də baxırsan?*[10, s. 98-99].

Türk dillərində feili sifətlərin tədqiqinə ötən əsrin 50-ci illərində başlanmışdır. Bu müddət ərzində türkoloqlar feili sifətlərin əsas morfoloji xüsusiyyətlərini, sintaktik quruluşunu tədqiq etmişlər. Müasir türk dillərində əksər feili sifət formalarının təsnifatı aparılmış, etimologiyası aşkar edilmişdir.

Buna baxmayaraq türkoloqlar hələ də türk dillərində feili sifətlərin qrammatik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə eyni yanaşma işləyib hazırlamamışlar. Hər ehtimalla qarşı bu, türk dillərində feili sifət formalarının funksional-semantik əlamətlərinin spesifikasının interpretasiyası zamanı müxtəlif yanaşmalardan istifadə etməklə bağlıdır. Bununla birlikdə, ümumi dilçilikdə sintaksisin əsas ideya və konsepsiyalarının elmi cəhətdən

dəqiq tədqiq edilməməsi həmçinin qohum dillərdə kondisiya hallarının yanlış izahına səbəb olur.

Türk dillərində feili sifətlər daha çox aşağıdakı istiqamətlərdə tədqiq olunur: modal, zaman formaları və feilin şəkilləri tədqiq edilərkən; təsadüfi yaranan feil və feili sifət formalarının tədqiqi zamanı; xüsusilə mürəkkəb cümlənin təhlili zamanı sintaksis tədqiq edilərkən.

V.V.Vinoqradovun fikrinə görə, feili sifətlər mürəkkəb törəmədir. Belə ki, onda “iki ünsür” – sifət və feil toqqaşır. Özünün iki tərəfə meyilli olduğuna görə, feili sifət dilin sintaktik quruluşu nöqtəyi-nəzərindən xeyli tez uzlaşandır.

Türkologiyada feili sifətlərin öyrənilməsinə ayrılıqda çoxlu tədqiqat işləri və türk dillərinin qrammatikalarında bölmələr həsr edilmişdir. Məsələn, A.N.Kononov, A.A.Axundov, V.İ.Aslanov, T.İ.Hacıyev, Q.Ş.Kazımov, V.H.Əliyev, İ.B.Kazımov, A.M.Cavadov, A.V. Tanrıverdi, B.A.Xəlilov, R.Ə.Rüstəmov, S.Ə.Abdullayeva, B.A.Serebrennikov, L.A.Pokrovskaya, L.N.Xaritonov, A.M.Şerbak, D.M.Hasilov, P.İ.Kuznetsov, V.Q.Quzev, D.Q.Tumaşeva, İ.A.Andreyev, N.A.Baskakov, R.İ.Baysurina, M.Z.Jamyanova, L.A.Şamina, Q.Q.Filippov, A.R.Anderxil, F.Y.Yusupov, M.İ.Çeremisina, V.Q.Kondratyev, C.M.Xanqışiyev, S.N.Abdullayev, U.B.Əliyev, S.N.İvanov, V.H.Quliyev, K.M.Meliyev, H.İ.Mirzəyev, S.J.Musayev, Ş.Ç.Sat, A.Z.Abdullayev, Z.İ.Budaqova, A.A.Quliyev, O.F.Sərtqaya, X.Zülfiqar, A.Akar, V.Coşqun, Q.Doqan, M.Erdem, A.V.Qaben, M.Gültekin, A.Kaliyev, A.R.Karabekoglu, F.Karabulut, Z.Korkmaz və başqalarının əsərlərində təhlil edilmişdir. V.H.Əliyev, M.A.Matjanova, A.A.Aymurzayeva, D.M.Muxtarova, E.D.Saidova, C.İbrahimov, A.S.Əbilov, F.M.Xisamova, A.Ustuner və başqaları öz namizədlilik və doktorluq dissertasiyalarında feili sifət formalarını tədqiq etmişlər.

Türkoloqlar türk dillərində feili sifət formalarının mənşəyi barədə müxtəlif fikirlər söyləmişlər. Belə ki, bəzi tədqiqatçılar feili sifətləri feili isim sırasına aid edirlər. Onlar fərz edirlər ki, bu forma feil mənasını itirmiş, isim və sifətə çevrilmişdir. Başqa türkoloqlar isə feili sifətləri feilə aid edirlər və təsəvvür edirlər ki, onlar feilin törəmə formalarından biridir.

Türk dillərində feili sifət sisteminin və onun kateqorial statusunun bərqərar olması üçün onların qrammatik təsnifatının xüsusi konsepsiyanı əsaslandırmaq vacibdir. Türk dillərində feili sifət sisteminin dərin və ziddiyyətli inkişaf prosesi yalnız onların sistem xüsusiyyətlərinin ardıcıl olmadığını deyil, həm də müxtəlif aspektdən yanaşmağı qabaqcadan müəyyənləşdirir.

Türkoloji dilçilik feili sifətin kateqorial statusu barədə müxtəlif hipotezlərlə diqqət çəkir. Bir sıra tədqiqatçılar feili sifətə feilin və sifətin əlamətlərini özündə birləşdirən feilin şəxssiz forması (müstəqil) qismində baxırlar. Türkologiyada olduğu kimi, Azərbaycan dilçiliyində də feili sifətlərin kateqorial statusu mübahisəli məsələlərdən biri olub. Bir sıra tədqiqatçılar feili sifətə ayrıca nitq hissəsi kimi baxmış, başqaları isə feil və sifətlərin sıralarına daxil olan söz qrupu saymışlar. 1960-cı ilədək feili sifət formaları feildən düzələn sifətlə eyniləşdirilirdi.

Azərbaycan dilçiliyində də feili sifətlərin kateqorial statusu haqqında məsələ həmçinin mübahisəli olmuşdur. 1938-1960-cı illərin qrammatikalarda feili sifətləri sifət bölməsinə, sonrakı illərdə isə feil bölməsinə daxil etmişlər.

Feili sifətlər müstəqil nitq hissəsi kimi hələ qədim qrammatikalar tərtib edilən zamanlardan təhlil olunur və o cümlədən, «feili sifət» terminini stoik məktəblərin baniləri həyata keçiriblər.

Müqayisəli-tarixi dilçiliyin banilərindən biri olan A.X.Vostokov feili sifətləri sifətlərə aid etmişdir [3]. Belə ki, rus dilçiliyində ilk dəfə olaraq müstəqil nitq hissəsi kimi təhlil edilmişdir. A.X.Vostokov kimi, M.V.Lomonosov da feili sifəti müstəqil nitq hissəsinə daxil etmişdir.

Lakin dilçilikdə feili sifətlərin ikili xüsusiyyətləri barədə fikir olmuşdur. Məsələn, V.A.Boqoroditski feili sifətin keçid vəziyyətini ilk dəfə qeyd edənlərdəndir [2].

Feili sifətin feilin və sifətin əlamətlərinə malik olması barədə fikirlər yalnız XIX əsrin II yarısında və XX əsrin əvvəllərinin elmi əsərlərində geniş yayılmağa başlamışdır. Keçid nitq hissələrinin qrammatik statusu XIX əsrdə müzakirə predmeti olmuşdur.

Hibrid nitq hissələrinin statusunun müəyyənləşdirilməsi problemini həmçinin V.V.Vinoqradov tədqiq etmişdir. V.V.Vinoqradovun fikrincə feili sifətlər bilavasitə feildən gələn və sifət sistemində tətbiq olunan «forma axınıdır».

İ.İ.Meşşaninov qeyd edir ki, feili sifət – «çox qədim dil formasıdır, feil forması ilə paralel inkişaf etmişdir, hətta onu qabaqlamışdır [7, c.237].

Bu səbəbdən feili sifətə feil törəməsi kimi baxmaq çox çətindir, lakin müasir feili sifətin dəyişikliklərə uğraması faktı da şübhəsizdir. Bunun nəticəsi olaraq bəzi feili sifət formalarını feilin törəmələrinə aid etmək mümkündür. İ.İ.Meşşaninovun fikrincə, feili sifət isim əsasında yaranır. O, feili sifət və feilin bəzi xüsusiyyətlərinin oxşarlığını onunla izah edir ki, feili sifətlər ismin (adın) predikativ formasından yaranmışdır və feil də onunla ümumi predikativlik əlamətlərə malikdir.

Türk dillərində feili sifətləri müstəqil nitq hissəsi kimi tədqiq edən dilşünaslar öz nöqteyi-nəzərlərini onunla əsaslandırırlar ki, feili sifətlər morfoloji xüsusiyyətlərə, leksik semantikaya malikdir və təyin qismində çıxış edir.

Fikrimizcə, feili sifətlərin müstəqil nitq hissəsi kimi qəbul edilməsi üçün bu xüsusiyyətləri kifayət saymaq mümkün deyildir.

Göründüyü kimi, feili sifətlər uzun illərin qrammatik tədqiqi prosesində aşağıdakı kimi təhlil edilmişdir: 1) sifət sisteminin hissəsi kimi; 2) feil sisteminin hissəsi kimi; 3) müstəqil nitq hissəsi kimi. Belə ki, feili sifətin həm sifətin, həm də feilin əlamətlərinə malik olması faktı danılmazdır.

Biz türk dillərində feili sifətlərin müstəqil nitq hissəsi olmaması fikirləri ilə razılaşıırıq.

Bu ehtimala feili sifətlərin aşağıdakı xüsusiyyətləri sübutdur: 1) bu və ya başqa nitq hissələrinin tərkibinə daxil olan sözlər xüsusi nitq hissəsi semantikasına malikdir və o, müvafiq funksiyada çıxış edir, feili sifət isə kontekstdə ifadə etdiyi nitq hissəsinin funksiyasının mənasını bildirir; 2) müstəqil nitq hissələri leksik-qrammatik şəkilçilərin köməyi ilə, feili sifətlər isə funksional-qrammatik şəkilçilərin vasitəsi ilə əmələ gəlir; 3) müstəqil nitq hissələri xüsusi kateqoriyalara və qrammatik mənaya malikdir, lakin feili sifət kimi feil və sifətin kateqorial qrammatik mənalarını ifadə edir.

Bundan başqa, məlumdur ki, hər bir nitq hissəsi həm semantik, həm də qrammatik əlamətlər yığımını qəbul edir. Bu əlamətlərinin dəqiq işlənilib hazırlanmış tərkibi olmayan nitq hissəsi heç bir zaman müstəqil nitq hissəsi kimi təyin edilə bilməyəcək.

ƏDƏBİYYAT:

1. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Фонетика и морфология. Т.2, ч.1.М.: Издательство Академии Наук СССР, 1952, s.460
2. Богородицкий В.А. Введение в татарское языкознание в связи с другими тюркскими языками. Изд. 2-е, Казань; Татгосиздат, 1953, 220 с
3. Востоков А.Х. Рассуждения о славянском языке. СПб, 1820, 212 с
4. Дмитриев Н.К. Строй тюркских языков. М.: Издательство восточной литературы, 1962, с.414-417

5. Кононов А.Н. Грамматика современного литературного языка. М.-Л. Издательство АН СССР, 1956, с.481
6. Мамедов Г.Г. Деепричастия в письменных памятниках азербайджанского языка XIV-XIX веков: Автореф... дис. канд. филол. наук. Баку, 1967. с.16
7. Мещанинов И.И. Члены предложения и части речи. Л.: Наука, 1978, с.237
8. Павлов И.П. Деепричастия в чувашском языке и их синтаксические функции: Автореф. дис.. канд. филолог. наук, М.: 1953, с.2
9. Урусбиев И.Х. Спряжение глагола в карачаево-балкарском языке. Черкесск; Ставропольское книжное издательство, Карачаево – Черкесское отделение, 1963, с.79
10. Ширалиев М.Ш. Об этимологии деепричастной формы на -ыбан, -ибэн, -убан, -үбэн. Вопросы языкознания, 1960, N; 3, с.98-99
11. Banguoğlu T. Türkçenin qrameri, Ankara: TDK yayınları, 2007, с.431
12. Günay T. Rize ili ağızları (İnceleme-Metinler-Sözlük). Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları, 2003, s.267

Aynel Məşədiyeva

**Теоретические проблемы изучения деепричастий и причастий в тюркских языках
Резюме**

В настоящей статье рассматриваются теоретические проблемы изучения деепричастий и причастий в тюркских языках. Тюркологами были исследованы основные фонетические и морфологические особенности, синтаксическая структура и этимология большинства тюркских деепричастных и причастных форм. Несмотря на это, до сих пор не разрешены некоторые теоретические проблемы изучения данных неличных форм глагола в тюркских языках.

Aynel Meshadiyeva

**Theoretical issues of the study of gerunds and participles in the
Turkic languages
Abstract**

This paper examines theoretical issues of the study of gerunds and participles in the Turkic languages. The turkologists studied the main phonetic and morphological features, syntactic structure and the etymology of most Turkic gerundial and participial forms. Despite this, there are some unresolved theoretical issues of the study of these non-personal forms of the verb in the Turkic languages.